

הזמן של ה"פוסט": הערות על הסוציולוגיה בישראל מאז שנות התשעים

אורי רם

המחלקה למדעי ההתנהגות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

א.

בתקופה האחרונה הולך ומסתמן הלך רוח ביקורתי בסוציולוגיה הישראלית – הלך רוח ביקורתי כלפי הסוציולוגיה הביקורתית. האם הסוציולוגיה הישראלית רלוונטית? "האם התנתקה הסוציולוגיה הישראלית מהחברה שבה היא חיה?" שואל ויקטור עזריה (2004), יושב ראש האגודה הסוציולוגית הישראלית. משה ליסק, מבכירי הסוציולוגים הישראלים, מכנה את העשור האחרון "השנים האבודות של הסוציולוגיה הישראלית"¹. דברים ברוח דומה פרסם אלק אפשטיין (2003) בכתב-העת הלאומני תכלת. קולות אלו ואחרים מצטרפים למגמה של "backlash", הניכרת לאחרונה בשיח הציבורי והאקדמי, נגד הזרמים החדשים והביקורתיים הנשמעים מאז שנות התשעים בתרבות הישראלית בכללה, במדעי החברה והרוח, ובתחומי הסוציולוגיה וההיסטוריה במיוחד. השאלות ראויות והמחלוקת היא נשמת אפו של המחקר החופשי. עם זאת, כל סוציולוגיה ראויה לשמה זקוקה גם ל"סוציולוגיה של הסוציולוגיה שלה". הכיוונים המשתנים של משב הרוח הסוציולוגי מושפעים במידה רבה מכיווני הנשיבה המשתנים של רוח הזמן. כשם שפּרָץ הסוציולוגיה הביקורתית (וכבר נכון יותר לומר בלשון רבים – הסוציולוגיות הביקורתיות) שהתחולל בשנות התשעים היה קשור בטבורו לאווירת "קץ ההיסטוריה" ששררה אז, כך אי-אפשר שלא לקשר

* מתוך דברים שנשאתי בכנס ה-35 של האגודה הסוציולוגית הישראלית, שהתקיים ב-25 בפברואר 2004, במסגרת רב-שיח בנושא "הסוציולוגיה הישראלית כיום: לאן מועדות פניה?" בהשתתפות ש"נ אייזנשטדט, דבורה ברנשטיין ואפרים יערי-יוכטמן; יושב ראש: ויקטור עזריה.
¹ מצוטט אצל גלילי 2003, 14. להרחבה, ראו ליסק 2003. לתגובה על ליסק, ראו שלו 1996; 1996. Shafir.

בין הזרזוף (לעת עתה) של הסוציולוגיה האנטי־ביקורתית לבין האווירה האופפת אותנו היום, מחוץ ולא פחות מבית, של "מלחמת הציביליזציות". לאחר מתקפת ה"פוסט" שאפיינה את התיאוריה הסוציולוגית ואת המחשבה החברתית בשנות התשעים, אנו עדים עתה לתחילתה של מתקפת־נגד לאומית. בשדה הסוציולוגי, מתקפת־נגד זו באה לידי ביטוי במאבק על הון מדעי, ולכן היא עוטה לעתים מונחים המרמזים על נחיתותן, כביכול, של התיאוריה ושל הביקורת לעומת המחקר והיישום. במסה זו אציע קווים ראשוניים של פרשנות זו להתפתחויות בשיח הסוציולוגי בימינו. בניגוד למבקרי הביקורת, אבקש לקבוע כי העשור האחרון היה מן הפוריים, המגוונים והמעניינים בתולדות הסוציולוגיה בישראל — גם אם, כמו תמיד, הכוס אינה מלאה.

ב.

מדוע עלות התלונות כלפי הסוציולוגיה של העשור האחרון? אולי משום שהיא דלה בפריונה? הבה נבחן, ולו במבט מרפרף, את התפוקה של הסוציולוגיה הישראלית בעשור האחרון. בקיץ 1991 הופיע הגיליון הראשון של כתב־העת תיאוריה וביקורת במכון ון ליר בירושלים, וב־1993 הופיע הספר החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים (רם 1993א). הספר גיבש את סדר היום של הסוציולוגיה הביקורתית, תוך הצגת מבט רטרוספקטיבי על התפתחותה משנות השבעים ואילך, ותוך הצגת מבט פרוספקטיבי על כיווני התפתחותה הצפויים. כתב־העת תיאוריה וביקורת סיפק במה להמשך התפתחותה של הסוציולוגיה הביקורתית ולהסתעפותה לכדי ביקורת חברה ותרבות בין־תחומית, תוך התוויית סדר יום ביקורתי פוסטמודרני, ותוך יצירת תחום ביקורתי חדשני — לימודי התרבות.

ב־1998, לקראת סופו של אותו "עשור אבוד" כביכול, נוסד כתב־העת סוציולוגיה ישראלית. כתב־עת זה מספק במה מקצועית ועדכנית חלופית לפרסומים סוציולוגיים, לאחר עשרות שנים שבהן מגמות, כתב־העת הפונקציונליסטי־פוזיטיביסטי, נחשב לבמה העברית הבלעדית לכך.² סוציולוגיה ישראלית מספק שיקוף מלא של התחום

² הגיליון הראשון של כתב־העת מגמות ראה אור באוקטובר 1949 מטעם "מוסד סאלד למען הילד והנוער", וכותרת המשנה שלו היתה "רבעון לחקר בעיות הילד". ב־1967 הוסבה כותרת המשנה ל"רבעון למדעי ההתנהגות" ושמו של מוסד החסות הוסב ל"מכון הנריאטה סאלד: המכון הארצי למחקר במדעי

ומשלב מחקרים בשיטות כמותניות ואיכותניות. ניכרת בו הטמעה של הגישות הביקורתיות בלב הזרם המרכזי של הדיסציפלינה. בשנות התשעים החלו לראות אור גם כתבי-עת באנגלית העוסקים בחברה הישראלית, ובהם כותבים סוציולוגים ישראלים. ב-1996 נוסד כתב-העת *Israel Studies*, ובשנת 2000 נוסדו כתבי-העת *Hagar* ו-*Israel Studies Forum*. במהלך שנות התשעים התפשטה גם תפיסה חברתית של המשפט, בעיקר בפקולטות למשפטים באוניברסיטת תל-אביב ובאוניברסיטת חיפה. מחקרים ביקורתיים ברוח זו מתפרסמים בכתבי-עת ובקבצים משפטיים.³

היה בדעתי להציג כאן רשימה של הספרים שפרסמו סוציולוגים ישראלים על החברה הישראלית ב"עשור האבוד", אך עד מהרה התברר לי כי הרשימה ארוכה מכדי להציגה.⁴ בהקשר זה יש להזכיר גם את הפריחה

ההתנהגות". בשנים האחרונות רועננה המערכת, וגם בכתב-עת זה ניכרת השפעה מסוימת של המגמות הביקורתיות של שנות התשעים.

3 ראו, למשל, מאמריהם של מנחם מאוטנר (1998), רונן שמיר (1996) וגד ברזילי (2003). עם כתבי-העת בתחום זה נמנים עיוני משפט בהוצאת אוניברסיטת תל-אביב, ועבודה, חברה ומשפט, שנתון האגודה הישראלית למשפט העבודה ולביטחון סוציאלי.

4 עם זאת, כדי להמחיש את טענותיי, אזכיר באופן חלקי ביותר כמה ספרים שפורסמו בארבע השנים האחרונות: שוחט 2001; שנהב 2003; קימלרלינג 2004; מיכאל פייגה, 2003. שתי מפות לגדה: גוש אמונים, שלום עכשיו ועיצוב המרחב בישראל, מאגנס, ירושלים; יגיל לוי, 2003. צבא אחר לישראל: מיליטריזם חומרני בישראל, תפוח, ידיעות אחרונות, תל-אביב; Gershon Shafir and Yoav Peled, 2002. *Being Israeli: The Dynamics of Multiple Citizenship*. New York: Cambridge University Press; Majid Al-Haj, 2004. *Immigration and Ethnic Formation in Deeply Divided Societies: The Case of the 1990s' Immigrants from the Former Soviet Union in Israel*. Leiden: Brill; Motti Regev and Edwin Seroussi, 2004. *Popular Music and National Culture in Israel*. Berkeley: California University Press

בשנים האחרונות על אודות החברה הישראלית: חנה הרצוג (ערכה), 2000. חברה במראה: לזכרו של יונתן שפירא, רמות, תל-אביב; מנחם מאוטנר (ערך), 2000. צדק חלוקתי בישראל, רמות, תל-אביב; פלד ואופיר (ערכו) 2001; יעל עצמון (ערכה), 2001. התשמע קולי? ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל-אביב; מאג'ד אלחאג' ואורי בן-אליעזר (ערכו), 2003. בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה, אוניברסיטת חיפה, חיפה; יהודה שנהב (ערך), 2003. מרחב, אדמה, בית, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל-אביב; חבר, שנהב ומוצפי האלר (ערכו) 2002; זאב שביט

הכמותית והאיכותית שחלה בתרגום לעברית של ספרות עיונית בתחומי מדעי החברה והרוח. יצירות קלאסיות, יצירות קלאסיות-חדשות (משנות השישים ואילך) ויצירות עכשוויות מתורגמות בידי הוצאות ותיקות כגון הקיבוץ המאוחד ומאגנס ובידי הוצאות צעירות כגון כבל ורסלינג. אין ספק, אם כן, ש"העשור האבוד" הצטיין גם בהתגבשות קהל קוראים ערני ואיכותי בסוציולוגיה, באנתרופולוגיה, בלימודי התרבות ובמדעי החברה והרוח בכלל. אפשר לקבוע כי מעולם לא הוצע לסטודנטים מבחר כה עשיר ומגוון של ספרות מרחיבת דעת, תוצרת בית ותוצרת חוץ.

מכל אלו – ומהרבה מעבר לכך – ניתן לקבוע כי הסוציולוגיה הישראלית בעשור האחרון פורה, אולי יותר משהיתה אי פעם. אם כן, על מה הנהי? שמא תחומי העיסוק של הסוציולוגיה הישראלית מנותקים מן החברה שבה היא פועלת ואינם רלוונטיים?

הבה נתבונן בעיסוקיה של הסוציולוגיה הישראלית, כפי שהם משתקפים בכתב-עת מקצועי ייצוגי אחד, סוציולוגיה ישראלית. שלושת הגיליונות הראשונים של כתב-העת עסקו במגוון נושאים הבאים: זהות קולקטיבית; קברי צדיקים; סוציולוגיה כלכלית; סגנון חיים ומעמדות; פערים בין מזרחים לאשכנזים; דפוסי תעסוקה של נשים; הומוסקסואליות ומשפט בישראל; דפוסי הצבעה בבחירות; סרבנות מצפונית; תרבות פופולרית טלוויזיונית; תרבות מערבית ואי-שוויון אתני; היסטוריוגרפיה ישראלית; חברה אזרחית בישראל; הגלובליזציה של ישראל; ספרות וזהות; מדינה, הגירה והגמוניה; הדמוקרטיה בישראל; נשים ואזרחות בישראל; גבולות ומיעוטים בישראל. אין ספק שהסוציולוגיה הישראלית עוסקת באינטנסיביות רבה בחברה הישראלית ובמגוון רחב של נושאים העומדים במרכז ההווה החברתית.

ואפרים יער (ערכו), 2004. מגמות בחברה הישראלית, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב; פילק ורם (ערכו), 2004, Gershon Shafir and Yoav Peled (ed.), 1999. *The New Israel: Peacemaking and Liberalization*. Boulder, Colo.: Westview Press; Daniel Maman, Eyal Ben-Ari and Zeev Rosenhek (ed.), 2001. *Military, State, and Society in Israel: Theoretical and Comparative Perspectives*. New Brunswick, New Jersey: Transaction Publishers

ג.

מדוע בכל זאת יש הרואים את העשור האחרון כ"עשור אבוד" בסוציולוגיה הישראלית? מדוע מתעורר לאחורונה "backlash" נגד הסוציולוגיה הביקורתית, וגם נגד ההיסטוריוגרפיה החדשה? הבה נדבר גלויות. לא על פוריות מדובר כאן, לא על רלוונטיות ולא על איכות אקדמית. קצפם של מבקרי הביקורת יצא על שני עניינים אחרים לגמרי: בעשור האחרון השתחררה הסוציולוגיה יותר מאי פעם מלפיתת האידיאולוגיה הלאומית ומאחיזת האידיאולוגיה המדענית.⁵ במדעי החברה והרוח התגבשה בעשור האחרון מסה קריטית ואיכותית של חוקרים, שאינם בוחנים עוד את הנוף החברתי מתוך עגלת הלאום, אלא בוחנים את התוואי שבו נעה עגלת הלאום בנוף החברתי. זו כבר איננה סוציולוגיה לאומית, אלא סוציולוגיה של הלאומיות. לא סוציולוגיה של הקונסטרוקטיביזם הלאומי, אלא דה-קונסטרוקציה של ההבניה הלאומיות; לא סוציולוגיה הגמונית, אלא סוציולוגיה של ההגמוניה. הסוציולוגים החדשים בוחנים את החברה ואת המדינה באותם הכלים שבאמצעותם הם בוחנים כל חברה ומדינה; לא בעיניים כמהות לציון, אלא בעיניים של באר-שבעים, של חיפאיות או של ישראלים אחרים בני סוף המאה ה-20 ותחילת המאה ה-21. לא על חלוצים, על עולים ועל גיבורים הם שחים, אלא על מהגרים, על מתיישבים ועל ילידים — ככותרת ספרו האחרון של ברוך קימרלינג (2004). בעבורם, קץ האוטופיות נוגע לא רק לתנועות אחרות ולמקומות רחוקים, אלא פירושו קץ החשיבה האוטופית כאן. וקצה של החשיבה האוטופית מציין דווקא את תחילתה של החשיבה הסוציולוגית.

במובן מסוים, זהו הזמן של מקס ובר ושל יורשיו, מישל פוקו למשל, שביטאו לא מעט ספקנות כלפי חזון הנאורות הרציונלית והתכוננו בפסימיות על מהלך הקדמה של ההיסטוריה. לעומת זאת, ירד קרנן הן של המהפכנות הרומנטית המרקסיסטית והן של השמרנות המערכתית הדורקהיימית. ראוי גם להזכיר, כי הטענה המופנית תכופות כלפי אנשי ה"פוסט", כאילו הם עוסקים בשפה ובייצוגים בלבד, מבוססת על הנחות דואליות נושנות המבחינות בין בסיס לבניין-על ובין "מציאות" ל"דימויים". אולם הטיעון ה"פוסטי" גורס, כי עצם ההבחנה הזו מעלימה

⁵ אני משתמש כאן ב"מדענות" בהוראת "אידיאולוגיה מדעית" (באנגלית scienticism), להבדיל ממדע (science).

את מרכיב ההבניה החברתית, שהוא הוא צריך לעמוד בלב המחקר. ה"מציאות" החברתית קיימת באופן מסוים רק משעה שהובנתה, ו"ייצוג" המציאות הוא אחד מכלי ההבניה.

בשונה מעידן הסוציולוגיה של החזון, "הזמן של הפוסט" הוא זמנה של הסוציולוגיה של היומיום. זו איננה סוציולוגיה של הכריזמה, אלא סוציולוגיה של הרוטינה; לא סוציולוגיה של אידיאות, אלא סוציולוגיה של פרקטיקות; לא סוציולוגיה של ערכים, אלא סוציולוגיה של אסטרטגיות. הזמן של הפוסט בסוציולוגיה הוא זמן של מחקר אמפירי, אלא שזהו מחקר המודע לנקודות הראות ולתנאי הייצור והצריכה שלו עצמו ושל העובדות הנצפות. הוא שואל שאלות ומטיל ספק ב"עובדות" של העובדות, לא משום שהן אינן קיימות – אדרבה, בדיוק משום שהן קיימות ראוי לחקור כיצד הן מוכנות וכיצד הפיקטיבי הופך לאובייקטיבי (חישבו רק על "עובדות" כגון "עם", "עדה", "מסורת", "דמוקרטיה" או "התייעלות"). הזמן של הפוסט בסוציולוגיה הוא כבר לא הזמן של הסוציולוגיה ה"ממודעת", אלא הזמן של המדע ה"מסוציולוגי". בקצרה, אין זה זמנה של הפוסט-סוציולוגיה, אלא הזמן של הפוסט בסוציולוגיה.⁶

מהו, אם כן, הזמן של הפוסט בסוציולוגיה הישראלית? את ההיסטוריה של הסוציולוגיה הישראלית ניתן למיין לארבעת השלבים הבאים:

1. שלב ההיווצרות. בתקופה הטרנס-מדינתית פעלה הסוציולוגיה בשותפות עם התנועה הלאומית ובשירות מטרות ההגירה וההתנחלות שלה. בין הסוציולוגים הידועים של התקופה היו ארתור רופין ומרטין בובר, שמורשתם טרם נחקרה דיה מנקודת המבט של תולדות הסוציולוגיה.⁷
2. שלב ההתמסדות. בתקופת המדינה התגבשה הסוציולוגיה כדיסציפלינה אקדמית. שלב זה מזוהה עם אסכולת ירושלים, עם גישת המודרניזציה ועם שמו של ש"נ אייזנשטדט.
3. בשנות השבעים והשמונים התחוללה מהפכה ביקורתית בסוציולוגיה הישראלית. המתכונת הקודמת נבקעה לטובת שורה של גישות ביקורתיות שהתפתחו באוניברסיטאות השונות: גישת הכוח והאליטות באוניברסיטת תל-אביב (יונתן שפירא), גישה

⁶ ברוח ההבחנה של זיגמונד באומן (Bauman 1992), אינני מדבר על סוציולוגיה פוסטמודרנית, אלא על סוציולוגיה בעידן הפוסטמודרני.

⁷ עם זאת, ראו פנסלר 2001; שמיר ואבנון 1999.

מעמדית-מרקסיסטית באוניברסיטת חיפה (שלמה סבירסקי, דבורה ברנשטיין, הנרי רוזנפלד ואחרים), גישת הקולוניזציה (ברוך קימרינג וגרשון שפיר) ועוד.⁸

4. בשנות התשעים התחולל כאמור מהפך נוסף והגיע הזמן של הפוסט בסוציולוגיה הישראלית. על שלב זה אתעכב להלן.

ד.

אתייחס לשלושה מתווים תיאורטיים חדשים שהתגבשו בסוציולוגיה הישראלית בשנות התשעים: פוסטמודרניזם, פוסטקולוניאליזם ופוסט-מרקסיזם. שלושתם משלבים ביקורת על הלאומיות עם ביקורת על המדעניות. במסגרת רחבה יותר ראוי לכלול גם את הפוסט-פמיניזם ואת הפוסט-ציונות.⁹ זרמים "פוסטיים" אלו לא רק שילבו בסוציולוגיה הישראלית תחומי מחקר נוספים ומגמות חדשות הרווחות במדעי החברה והרוח בעולם, הם אף ביטאו שינויים בחברה ובתרבות הפוליטית בישראל. המתווה החדש הראשון שערער את אמות הסיפים בראשית שנות התשעים היה הפוסטמודרניזם. מבחינה מוסדית, הבמה העיקרית להתפתחותה של גישה זו היתה כתב-העת תיאוריה וביקורת בעריכת עדי אופיר. גישה זו התפתחה בתחומי האסתטיקה, הספרות והפילוסופיה לפני שחדרה לביקורת החברה בישראל. הגישה הפוסטמודרנית קנתה לה שביתה בקרב האליטה האינטלקטואלית, בד בבד עם שינויים שחלו באותה עת בחברה ובתרבות, עם הגיעו של הקפיטליזם המאוחר לישראל. שינויים אלו כוללים מעבר מקולקטיביזם לאינדיבידואליזם, מריכוזיות מדינתית לכיזור של חברה אזרחית, ממגויסות לאומית לצרכנות נהנתנית ומכלכלה ציבורית לשליטת ההון הפרטי. במקרה המקומי הם היו כרוכים גם ב"תהליך השלום".¹⁰

⁸ על השלב השני והשלישי, ראו רם 1993; Ram 1995.

⁹ לאחר שהשמעתי את הדברים בכנס ה-35 של האגודה הסוציולוגית הישראלית, מחו בפניי חוקרות ופעילות פמיניסטיות על הקידומת "פוסט" שאני מצרף לפמיניזם, בטענה שהפוסט-פמיניזם הוא שמרני. ראוי כמובן לדון בעניין זה בהרחבה, אולם אעיר רק שה"פוסט" משמש כאן כמובן של "חוסר אמן בנרטיבים הגדולים" (פרנסואה ליוטאר), ולכן פירושו חיפוש אחר פרקטיקות שאינן נזקקות ללגיטימציות מהותניות, ליעדים מהפכניים או לתיאוריות טוטליות. אני סבור כי במובנים אלו הפמיניזם של שנות התשעים הוא אכן "פוסטי". לגבי הפוסט-ציונות, ראו רם (בדפוס).

¹⁰ לדיננים בתופעות אלו, ראו פלד ואופיר 2001; ישי 2003.

קבוצת תיאוריה וביקורת השיבה באקדמיה הישראלית את רוח הפרצים של הפילוסופיה הפוסט-סטרוקטורליסטית ושל ביקורת התרבות הפוסטמודרנית. היתה זו רוח הפירוק של הנרטיבים הגדולים של המודרניות – יהיה זה המדע הרציונלי, הלאומיות הליברלית או המרקסיזם המהפכני. חברי הקבוצה הושפעו מכתביו של מישל פוקו ומביקורתו הארכיאולוגית והגנאלוגית על הידע/כוח. השפעתם של ז'ק דרידה ושל ז'ק לאקאן ניכרה אף היא, בעיקר בלימודי התרבות, ובאופן ישיר פחות גם בסוציולוגיה. פתח הדבר של הגיליון הראשון של כתב-העת קבע כי "במציאות הנוכחית המערכת האקדמית תורמת לייצור ולשימור של ייצוגי מציאות דומיננטיים", ואילו תפקידה של הביקורת הוא לחשוף את מנגנוני הייצוג המשתתפים בכינון הסדר החברתי ובשכפולו, תוך קישור גלוי בין מעשה המחקר, הפרשנות והכתיבה לבין מיקומם של הכותבים בשדה התרבותי.¹¹ על הביקורתיות של עמדה זו כלפי מוסדות הידע/כוח בישראל ניתן לעמוד תוך השוואה למדיניות המערכת של כתב-העת מגמות, הסוגד למוסכמות מדעניות בנוסח "שיפוט אובייקטיבי ופרופסיונלי" או "שיטות המחקר המקובלות במדעי החברה" (מתוך מגמות 1992).

קליטת הרוחות החדשות במדעי החברה באה לידי ביטוי כדירתם של לימודי התרבות אל הדיסציפלינה הסוציולוגית. על החדירה הקלה השותפות הסוציולוגית-אנתרופולוגית הנהוגה באוניברסיטאות בישראל. רוב המחקרים הסוציולוגיים והאנתרופולוגיים בתחום התרבות הישראלית מדברים היום בשפת לימודי התרבות הפוסטמודרניים.

ההבחנה הפוליטית והמוסרית בין שמאל לימין, שאיבדה בישראל זה מכבר את כוחה המגייס, הפכה משנית מנקודת המבט החדשה, שהגדירה את כל הנרטיבים המודרניים כטוטליים והציבה מולם "פרספקטיבזם" ניטשיאני ורלטיביזם פוקויאני. אחד מביטוייה של הגישה הפוסטמודרנית במדעי החברה היה התפתחותה של הפוסט-ציונות – גישה ביקורתית למיתוס ההיסטורי, ללאומיות היהודית ולדמוקרטיה בישראל. צמיחתה של הפוסט-ציונות עוררה ויכוחים סוערים בין

¹¹ תיאוריה וביקורת, גיליון 1, פתח דבר, קיץ 1991. עם המערכת נמנו: עדי אופיר (עורך), יהודה אלקנה, זיוה ברונר, עזמי בשארה, חנן חבר, שלומית כנען, חיים לפיד, שלמה פישר, אביגדור פלדמן וגדעון קונדה. בגיליון השני נוספו אריאלה אזולאי, אמנון רז-קרקוצקין ויהודה שנהב. מאז חלו תחלופות נוספות.

היסטוריונים חדשים להיסטוריונים ישנים ובין סוציולוגים ביקורתיים לסוציולוגים ממסדיים.

מעמדה של התרבות הלאומית ההגמונית נפגע כמוכך קשות. קודם לכן היתה זו הסביבה המובנת מאליה של הסוציולוגיה של התרבות, ואילו עתה היא הפכה למושא המחקר, הביקורת והפירוק של לימודי התרבות הפוסטמודרניים. ברי אפוא שהסוציולוגיה הממסדית אינה אוהדת את ההתפתחות הזו.

במהלך שנות התשעים, על בסיס האתגור הפוסטמודרני של המודרניות, החל להתפתח במערב ובישראל מתווה ביקורתי שני – הפוסטקולוניאליות. דומה כי מתווה זה מעורר עוד יותר את חמתם של שומרי חומות הלאומיות והמדענות. גם כאן מילאו תפקיד מוביל גורמים מחוץ לדיסציפלינה הסוציולוגית, וכן חוקרים מתוך הדיסציפלינה שחברו לזרמים אינטלקטואליים ופוליטיים שמחוץ לה – בעיקר הקשת הדמוקרטית המזרחית (כשברקע התרחשה עלייתה המטאורית של תנועת ש"ס) ושוב כתב-העת תיאוריה וביקורת, הפעם בעריכתו של יהודה שנהב (מגיליון 16, שנת 2000 ואילך). בחסות מכוון ון ליר בירושלים החלו לראות אור גם קובצי מאמרים המעצבים את הגישה הפוסטקולוניאלית המזרחית בישראל.

בעוד הפוסטמודרניות מאתגרת את המודרניות מתוך ביתה, מתוך הבריות האירופיות של תרבות הנאורות ופריס בראשן, הרי הפוסטקולוניאליות היא המשכו של האתגור הפוסטמודרני מנקודת המבט של ה"אחרים" – קורבנות הקולוניאליזם המערבי ברחבי העולם, יהיה זה בהודו או בפלסטין.¹² פרספקטיבה זו מקבלת באופן עקרוני את המתודה הפוסטמודרנית, אולם היא אינה רואה בה עמדה פילוסופית חדשה גרידא, אלא גם ביטוי של תנאים היסטוריים ספציפיים – היינו של העימות בין ה"מערב" לבין ה"אחרים" בעידן הרב-תרבותיות. בקצרה, הפוסטקולוניאליות היא מישל פוקו בגרסת אדוארד סעיד או הומי ק' באבא. תרגומה של הפוסטקולוניאליות למקרה הישראלי נעשה בידי שורה של חוקרים, ובהם עזיזה כזום, פנינה מוצפי-האלר, אמנון רז-קרקוצקין, אלה שוחט, סמי שלום שטרית ויהודה שנהב. התרבות ההגמונית סופגת ביקורת לא רק בהיותה זן של תרבות לאומית ומודרניסטית, אלא גם

¹² אם כי הפוסטקולוניאליות, ודאי בישראל, מתקיימת רק דרך המנסרה האינטלקטואלית והאקדמית המערבית.

בהיותה זן של תרבות מערבית – עדתית-אשכנזית במונחים ישראליים – אשר בונה את הרציונליות המיוחסת לה תוך התבחנות מן המזרחיות, שהיא עצמה יצרה.

השיח הפוסטקולוניאלי מאתר פסיפס מגוון של זהויות, שבו מומצאות מסורות חדשות (invented traditions) ונכתבים נרטיבים המשמיעים את קולן של קבוצות אוכלוסייה מוכפפות. שיח "המזרחיות החדשה" – האוונגרד של הגישה הפוסטקולוניאלית בישראל – הוא חתרני ומתריס כלפי הפרויקט הלאומי, הנתפס בעיניו בראש ובראשונה כפרויקט אוריינטליסטי אתני (אשכנזי).¹³

לבסוף, בשלהי שנות התשעים החל לעלות על פני השטח מתווה ביקורתי שלישי, שאכנה אותו פוסט-מרקסיסטי. המתקפה הרצופה של ממשלות ישראל מאז שנות התשעים על מדינת הרווחה ועל זכויות העובדים מעוררת עניין ציבורי מחודש בפערים החברתיים ובאי-השוויון, וכך היא תורמת להתגבשותו המחודשת של המתווה הפוסט-מרקסיסטי. גם כאן ניכרת תרומה נכבדה של עמותות, של תנועות חוץ-אקדמיות ושל ארגונים חברתיים כגון מרכז אדוה וקו לעובד. מתווה זה מדגיש את הגורמים המבניים הכלכליים-חברתיים התואמים את השינויים התרבותיים והזהותיים, שבהם עוסקות הפוסטמודרניות והפוסטקולוניאליות.

הגישה הפוסט-מרקסיסטית היא מטריאליסטית במונח זה שהיא רואה ביחסי הכוח הכלכליים – שיטות הייצור, מדינת הרווחה או ההגמוניה המעמדית – תשתית של הארגון החברתי, אולם היא אינה בהכרח דטרמיניסטית ביחס לעבר וגם אינה בהכרח מהפכנית ביחס לעתיד. היא מכירה בשינויים שעליהם מדברים הפוסטמודרנים והפוסטקולוניאלים – קץ האמון בנרטיבים הגדולים, פירוק הסובייקטים ההיסטוריים, ערעור ההגמוניה המערבית ותפקידה המרכזי של ההבניה התרבותית – ומכאן הקידומת "פוסט" המבחינה בין גישות מרקסיסטיות קודמות לבין זו החדשה. בדומה לפרספקטיבה הפוסטמודרנית, גם הגישה הפוסט-מרקסיסטית מזהה שיח תרבותי-זהותי חדש בישראל, אולם היא מקשרת התפתחות זו לשינויים חברתיים מבניים, ועורכת בו הבחנה מעמדית. בדומה לפרספקטיבה הפוסטקולוניאלית, גם היא מזהה את

¹³ ראו חבר, שנהב ומוצפי-האלר 2002; שוחט 2001; שטרית 2004; שנהב 2003; 2004.

השסע מערב/אחר, אולם היא אינה מייחסת אותו למפגש המקומי הבין-עדתי בלבד, אלא גם למתחים גלובליים חדשים בנוסח "מקורלד" מול "גי'האד".

גישה זו, שאני נמנה עם האוחזים בה, שואבת כיום את השראתה מלימודי הגלובליזציה בסוציולוגיה ובתחומים אחרים כגון מדע המדינה, כלכלה מדינית, יחסים בינלאומיים ותקשורת. היא מדגישה את ההשפעות כבדות המשקל של הגלובליזציה על החברה הישראלית. על פי הגישה הפוסט-מרקסיסטית, התרבות הפוליטית החדשה כרוכה בשינויים הכלכליים והמעמדיים שהתחוללו. בתקופה המודרנית, האסטרטגיה של שלב בניית האומה וההתנחלות בתנאים של מיעוט חסר אמצעים היתה בהכרח קולקטיביסטית, ומכאן ההגמוניה ההיסטורית של תנועת העבודה ה"סוציאליסטית" (ראו שטרנהל 1995). בתקופה הפוסטמודרנית, משעה שפגה הנחיצות הלאומית בקולקטיביזם, החלה האליטה במהלך ניאור-ליברלי של הפרטה, שהשתלב בשנות התשעים בתהליכי הגלובליזציה. מבחינת המבנה החברתי והמדיניות הכלכלית מדובר במעבר מקפיטליזם לאומי פורדיסטי לקפיטליזם גלובלי פוסט-פורדיסטי, במעבר מאזרחות אתנית לאזרחות ליברלית, ובמעבר של מרכז הכובד מן המדינה אל התאגידים העסקיים.¹⁴ המשטר הפורדיסטי התבסס על פשרה בין-מעמדית רחבה, שיצרה סולידריות חברתית בתוך המסגרת הלאומית, ואילו במשטר הפוסט-פורדיסטי המתהווה עובר מרכז הכובד לידי גורם מעמדי אחד – ההון הפרטי הגדול. שינוי זה מוביל לפירוק הסולידריות החברתית ומפנה את הדרך למאבקי זהויות ("מגזריים") שונים. לפי הגדרתו של שלמה סבירסקי (2004), זהו מעבר מגישת המודרניזציה של פיתוח אוניברסלי לגישת הגלובליזציה של פיתוח סלקטיבי – לטובת האליטות בלבד.¹⁵

ה.

לסיכום, הסיבה לכך שיש החושבים את העשור האחרון ל"עשור האבוד" של הסוציולוגיה הישראלית היא שהיה זה עשור אבוד לאידיאולוגיה הלאומית בסוציולוגיה הישראלית ולתדמית המדענית שנתלוותה לה. שלוש הגישות ה"פוסטיות" שדנתי בהן – הפוסטמודרנית, הפוסטקולוניאלית והפוסט-מרקסיסטית – אינן מתכוננות עוד בחברה

¹⁴ פלד ושפיר 2000; שלו 2004; רם 2005.

¹⁵ להצגה כוללת של הגישה הפוסט-מרקסיסטית, ראו רם 2005.

הישראלית רק מבעד למנסרה של הלאומיות היהודית הישראלית, ואינן מקבלות בקלות את הסמכות שמבקשת לעצמה המדענות כמקור אוטונומי של ידע. שלוש הגישות מבקרות את הלאומיות ואת המדענות על הטוטליות שלהן, על מחיקת האחר בידיהן ועל העיוורון המעמדי שהן לוקות בו. העשור האחרון היה ללא ספק הזמן של הפוסט בסוציולוגיה – זמן פורה, מעשיר ומרתק לכל מי שהשתתף במחקר, בהוראה ובדיונים בתחום.

עם זאת, יש להעיר הערה ביקורתית על סדר היום הסוציולוגי העכשווי. שתי התפתחויות מרכזיות המתחוללות בחברה הישראלית לא זכו עדיין למלוא תשומת לב הראויה להן בסדר היום הסוציולוגי. הראשונה היא התפתחותו של משטר חברתי-כלכלי ניאורליברלי, כלומר משטר ייצור חדש ומשטר מעמדי חדש. על אף פעילותה של הגישה הפוסט-מרקסיסטית, חקר המבנה המעמדי בישראל¹⁶ נמצא עדיין בשולי סדר היום הסוציולוגי. השנייה היא התפתחותו של משטר פוליטי-תרבותי של ניאור-קולוניאליזם או אפרטהייד, הבא לידי ביטוי בדפוסי הכיבוש, הנישול והדיכוי של הפלסטינים, ובאפליה המבנית המתמשכת של הפלסטינים אזרחי ישראל, של מהגרי העבודה, של נשים ועוד. גם תחום זה, למרות פעילותה של הגישה הפוסטקולוניאלית, נמצא עדיין בשולי סדר היום הסוציולוגי. על הסוציולוגיה בזמן הפוסט לעסוק ביתר שאת בסוציולוגיה של המעמדות בישראל (הקפיטליזם) ובסוציולוגיה של הכיבוש בישראל (הקולוניאליזם). החברה הישראלית החדשה, הקפיטליסטית והקולוניאליסטית, חברת המקורלד והגיהאד על ניגודיה ומתחיה, צריכה לעמוד במקדח העניין של הסוציולוגיה בזמן הפוסט.

ביבליוגרפיה

- אפשטיין, אלק, 2003. "שקיעת הסוציולוגיה", תכלת 15 : 89–117.
- ברזילי, גר, 2003. "התרבות הפוליטית והמשפטית בישראל", מגמות בחברה הישראלית, ב, ערכו אפריים יער וזאב שביט, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב, עמ' 707–821.
- גלילי, לילי, 2003. "החברה הישראלית: את מי זה מעניין בכלל?" סוציולוגיה: מידעון האגודה הסוציולוגית הישראלית 29 (ספטמבר): 13–15.
- חבר, חנן, יהודה שנהב ופנינה מוצפי האלר (ערכו), 2002. מזרחים בישראל:

¹⁶ להבדיל מחקר הריבוד, הוובריאני ביסודו, הרווח בסוציולוגיה בישראל.

עיון ביקורתי מחודש, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל-אביב.

ישי, יעל, 2003. בין גיוס לפיוס: החברה האזרחית בישראל, כרמל, ירושלים. ליסק, משה, 2003. "סוציולוגים 'ביקורתיים' וסוציולוגים 'ממסדיים' בקהילה האקדמית הישראלית: מאבקים אידיאולוגיים או שיח אקדמי ענייני?", תשובה לעמית פוסט-ציוני, ערך טוביה פרילינג, ידיעות אחרונות, תל-אביב, עמ' 84–108.

מאוטנר, מנחם, 1998. "המשפט כתרבות: לקראת פרדיגמה מחקרית חדשה", רב-תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית, ערכו מנחם מאוטנר, אבי שגיא ורונן שמיר, רמות, תל-אביב, עמ' 545–587.

מגמות, 1992. "מדיניות המערכת", מגמות ל"ד (3). סבירסקי, שלמה, 2004. "ישראל במרחב הגלובלי", שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי, ערכו דני פילק ואורי רם, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל-אביב, עמ' 57–83.

עזריה, ויקטור, 2004. "דבר יו"ר האגודה", גלובאליזציה, אנטי-גלובאליזציה וישראל: ספר התקצירים של הכנס השנתי ה-35 של האגודה הסוציולוגית הישראלית, האגודה הסוציולוגית הישראלית, תל-אביב, עמ' 5–6.

פלד, יואב, ועדי אופיר (ערכו), 2001. ישראל: מחברה מגויסת לחברה אזרחית? מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל-אביב. פלד, יואב, וגרשון שפיר, 2000. "משיח החלוציות לשיח של זכויות: זהות ואזרחות בישראל", חברה במראה: לזכרו של יונתן שפירא, ערכה חנה הרצוג, רמות, תל-אביב, עמ' 515–537.

פנסלר, דרק יונתן, 2001. תכנון האוטופיה הציונית: עיצוב ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל, 1870–1918, יד יצחק בן-צבי, ירושלים. קימרלינג, ברוך, 2004. מהגרים, מתיישבים, ילידים: המדינה והחברה בישראל בין ריבוי תרבויות למלחמות תרבות, עלמא ועם עובד, תל-אביב.

רם, אורי (ערך), 1993א. החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, ברירות, תל-אביב. —, 1993ב. "החברה ומדע החברה: סוציולוגיה ממסדית וסוציולוגיה ביקורתית בישראל", החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, ברירות, תל-אביב, עמ' 7–39.

—, 2005. הגלובליזציה של ישראל: מקוורלד בתל-אביב, גיהאד בירושלים, רסלינג, תל-אביב.

—, (בדפוס). "פוסט-ציונות: העשור הראשון", עיונים בתקומת ישראל, גיליון נושא: חברה וכלכלה בישראל — מבט היסטורי ועכשווי, עורכים אבי בראלי, טוביה פרילינג ודני גוטוויין, המרכז למורשת בן-גוריון, שדה בוקר.

- שוחט, אלה, 2001. זכרונות אסורים: לקראת מחשבה רבת-תרבותית, בימת קדם לספרות, תל-אביב.
- שטרית, סמי שלום, 2004. המאבק המזרחי בישראל: בין דיכוי לשחרור, בין הזדהות לאלטרנטיבה, 1948–2003, עם עובד, תל-אביב.
- שטרנהל, זאב, 1995. בניין אומה או תיקון חברה? לאומיות וסוציאליזם בתנועת העבודה הישראלית, עם עובד, תל-אביב.
- שלו, מיכאל, 1996. "עת לתיאוריה", תיאוריה וביקורת 8 (קיץ): 225–237.
- , 2004. "האם הגלובליזציה והליברליזציה 'נרמלו' את הכלכלה המדינית בישראל?", שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי, ערכו דני פילק ואורי רם, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל-אביב, עמ' 85–115.
- שמיר, רונן, 1996. "חברה, יהדות ופנדמנטליזם דמוקרטי", מדינה יהודית ודמוקרטיה, ערכה דפנה ברק-ארז, רמות, תל-אביב, עמ' 241–260.
- שמיר, רונן, ודן אבנון, 1999. "מרטין בובר והסוציולוגיה הישראלית", 50 ל-48: מומנטים ביקורתיים בתולדות מדינת ישראל, תיאוריה וביקורת 12–13 (קיץ), ערך עדי אופיר, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל-אביב, עמ' 47–55.
- שנהב, יהודה, 2003. היהודים-הערבים: לאומיות, אתניות, עם עובד, תל-אביב.
- (עורך), 2004. קולוניאליות והמצב הפוסטקולוניאלי: אנתולוגיה של תרגום ומקור, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל-אביב.
- Bauman, Zygmunt, 1992. *Intimations of Postmodernity*. London: Routledge.
- Ram, Uri, 1995. *The Changing Agenda of Israeli Sociology: Theory, Ideology and Identity*. New York: SUNY Press.
- Shafir, Gershon, 1996. "Israeli Society: A Counter View," *Israel Studies* I (2): 214–229.